

षालु—मं१
 दुलालंभ—मं१
 निह—मं१
 मले—मं१
 चिकं—लति१
 वातयानीनावगु
 लिचिनानयवा
 रोगनासत्रु ९शक्तिग्रहंवाकरणीपमानंकोशाप्रवाक्यद्यवहारतश्चवाक्यस्यशेषाद्विदतेर्वदन्तिशा
 रो

श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः
 श्रीगणेशाय नमः

मातःश्वसुनिवेदयामि यदि स्वादिनिषुद्रितापस्यादेयामुष्मांसगक्षरापशमाज्जलिकोसार्यभां
 अथास्वावदनीदशमि

ॐ स्मरिस्मरि महास्मरि हं फट् स्वाहा ॥ मन्त्रलोच
 पाहकीयाहं ७ निनावतोनके वसिनिनाव
 तोनके मन्त्रलोचयानासकुरो ॥

परिभाषेन्दुशेषरापुष्टकम् ॥

तिष्ठतः सिद्धपदस्पष्टज्ञाः ॥

ॐ नमः

ASHA ARCHIVES

3549

विधिरन्तमप्राप्तेनियमः प्राक्षिवेसती ॥
 तत्रात्यत्रवप्राप्तेपरिसंख्येतिगीपते ॥

स्थ ४

परि॥

एतच्च ननु तर्ह्येतो रिमस्मिन् सन्नेत परकरणजज्ञाने
अन्यथा तत्रापि पूर्वपक्षेण करणगुह्यक्रियते चेत्
अस्वस्थगुह्यमविद्यमानं न हि अरण्यप्रमाणागतं
तथा भावोक्तिमनेन तत्परकरणेन परेण एव न च ह
सर्वेषां निमित्तसर्वेषां निर्देशो ज्ञायते अन्यथा प्रकार
इत्यादि तर्गतत्वाभावादेकारण्यस्य सप्तधो न स्यात् ॥ १ ॥

ॐ नमो भगते ॥ ॥ नत्वा साम्बुं शिवं वसुना गेशः कुरुते सुधीः ॥ बालानां सुखबोधाय परिभा
षेनु शेषरम् ॥ ॥ प्राचीनवैकरणतत्रैवावनि कानि ॥ अत्र पाणिनीये तत्रे जापकन्याय
सिद्धानि भाष्यवार्तिकयोर्निवृद्धानि यानि परिभाषारूपाणि ताणि व्याख्यायते ॥ ननु लरा
अइउरासूत्रयोर्कारस्यैवोपादाने णिणगुह्येषु संदेहादनिर्णयोत आह ॥ व्याख्यान
तो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणां ॥ १ ॥ विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यान
तशिष्टकृतात्पुतिपत्तिर्निर्णयः ॥ यतः संदेहात्त्रास्त्रलक्षणमननुस्थापकं लक्षणमल
क्षणान्तथा ॥ शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यात् ॥ असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थे इव शास्त्रे
संदिग्धोच्चारणरूपा वार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्तये व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं

लरा अइउरा सूत्र
योर्कारस्यैवोपादान
मेवास्त्यजापकं अन्यथा
णइणगुह्येषु संदेह
मात्रं स्या किमनेन एकार
द्वयोपादानेन ॥ ५ ॥

॥ भाषेन्दु

बोध्यत इति यावत् ॥ ते रौं र्गदित्सवर्गस्यैतत्परिहाय पूर्वैराण्यग्रहणं परेणो ग्रहमिति लक्षणं
 त्रैभाष्ये स्पष्टम् ॥ तत्र संज्ञापरिभाषा विषये यक्षद्वयमाह ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ का
 र्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् ॥ ॥ उद्देश उपदेशोऽधिकरणसा
 धनश्चायम् ॥ यत्रोद्देशो उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतश्चागृहीतपरिभाषा
 र्थेन वसर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः ॥ देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवहियते ॥ तत्र वाक्यार्थबो
 धे जाते भविष्यति किं विदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्य श्रुतग्राहिप्रतिपत्तये
 पक्ष इति ईदृशे त्रैकेयटः ॥ केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन् चित्यादि वाक्यार्थबोधे सप्तमी निर्देश
 दिक्षेति पर्यालोचनतया सकलतत्र द्विधुपस्थितौ कै सेलतत्र त्संस्काराय गुणभेदं परिक
 ल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः ॥ कार्यकालपक्षे तु त्रिषां सामान्यपस्थितिरिविशेषः ॥ सप्तदे

यथोद्देशपक्षे पिके विदेवं मन्वत इत्यर्थः तथाच यथोद्देशकार्यकालपक्षयोर्मध्ये को विशेषः अत आह कार्यकालपक्षेति ॥ १ ॥

परि. ३

२

अथदिभाः प्रत्यक्षसंज्ञापूर्वनिमित्तकतत्त्वप्रत्यक्षनिमित्त
कदाकदाः पञ्चाशः संज्ञायाः परत्वेनेत्यर्थः पञ्च
संज्ञायाः

येप

वाभिप्रेत्याधिरौनामत्रिप्रकारः॥ कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति॥ यदीयः सप्रज्व
लितः सर्ववेत्तमभिज्वलयति॥ तिष्ठतीत्यनेन इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्॥ अधिकारशब्देन पाठार्थ
त्परिभाषाप्युच्यते॥ कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः॥ दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाश
क एवमेतत्सुबुद्धिजनैश्च सर्वशास्त्रोपकारकमिति तात्पर्यम्॥ एतद्वयमक्षयसंस्काराणां
भाष्यम्॥ पक्षद्वयविप्रदेष्टे कवाक्यतायाः उक्तो भाष्यप्रतीतिः॥ तत्रैतावत्त्रिप्रदेशः॥ यथोद्देशोप
रिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्ध्यात्मनेदं परिकल्प्यतेरेकवाक्यपरिभाषाणां॥ तदुक्तं कि
न्ति चेति सूत्रे कैयटेन॥ यथोद्देशो प्राधान्यात्मात्मसंस्काराय संनिर्धियमाना गिरागुराभेदं प्रयु
जत इति॥ कार्यकालपक्षे तु तत्र द्विप्रदेशो परिभाषाबुद्धौ कवाक्यतेति॥ अत्रैकदेशस्थ
इत्यनेन॥ ननु बुद्ध्यावपि तत्र देशस्थत्वं वारयति॥ यथा व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेश
गमनेपि न तु तद्देशायत्ववहारः॥ किञ्च भिजनपदेशायत्ववहार एव॥ तद्वन्निषेधवाक्या

शेखः

२

परिभाषाणांमिवविशेषकवाक्यताकरणमस्यवसंभतिप्रसहप्रतिषेधत्वादित्यनग्राह

नामपिनिषेधविशेषाकांक्षत्वात्॥विशेषकवाक्यतयैवान्वयइतिपरिभाषासादृशात्परिभाषा
त्वेनव्यवहारः॥किंतिवैतत्रभाषेतत्रैकवाक्यता॥पर्युदासंन्यायेनप्रसहप्रतिषेधेपितेन
सहवाक्यार्थबोधमात्रेणएकवाक्यताव्यवहारः॥संज्ञाशास्त्रस्येतुकार्यकालपक्षेनपृथग्वा
क्यार्थबोधःकिंतुप्रदेशवाक्येनसहैव॥अतएवारीणपुण्यस्येतदेकवाक्यतापक्षादश्रीमादि
त्येत्युत्तिनमुत्वाशसिद्धम्॥असिद्धत्वस्यकार्यार्थतयाकार्यज्ञानोत्तरमेवप्रवृत्तिः॥
कार्यज्ञानंचप्रदेशदेशएवेति॥अतदेशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वगृहोणागृहणात्॥एवंवत
क्रोधोत्तरमेवविरोधप्रतिसंधानञ्चेति॥तत्रत्यपरत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौबीजम्
अतएवकार्यकालपक्षेऽपादिभ्यःपरैवप्रगल्भसंज्ञा॥इत्यदसोमादितिहृत्रेभाषेउक्तं॥आकडा
धिकारस्थभयदशंज्ञाविषयेतुयथोद्देशएवेति॥तत्रत्यरत्वेनवाध्यवाधकभावः॥पदादि
पदानांतत्रजातशक्तिगृहोणवन्निपाद्यामपिव्यवहारः॥अतएवैवत्रासिद्धमितिमुत्रेभाषेपरिभाषा

णामेव त्रिपाशामप्रवृत्तिमाशंक्य कार्यकालपक्षः श्रयणो न समाहितमित्याहुः ॥ यथोद्देशपक्षः
 प्रगल्भसंज्ञाप्रकरणभाष्ये ॥ कार्यकालमित्यस्यैव कार्यकालपक्षे स्वसंनिधिं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ कार्य
 णस्वसंस्काराय स्वसंनिधिं विहितपरिभाषणमाशेष इति यावत् ॥ अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सुत्रे भा
 ष्ये त्रिपाशा असिद्धत्वात् तत्र सपाठस्य भाष्यस्थपरिभाषणमप्रवृत्तिमाशंक्य यथोद्देशे तत्रासिद्धं
 त्विह सिद्धमित्युक्ता तावतापि असिद्धरित्यभिप्रायके मिति प्रश्ने कार्यकालसंज्ञापरिभाषणम् ॥ यत्र
 कार्यतत्रोपस्थितं दृश्यमित्युक्तम् ॥ न च कार्यकालपक्षे उक्तो ह्युक्तादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्य नि
 ति निर्दिष्ट इति परिभाषा द्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशोपवर्गी निर्देशो वलीयानिति तस्मिन्निति सूत्र
 स्थभाष्या संगतिरूपयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्य संगतेः स्पष्टं वेदं इको गुण इत्यत्र केयट इति
 वाच्यम् ॥ विप्रतिषेधसूत्रेऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणादोषान् ॥ न ही कार्यकालपक्ष
 इत्येतावता तदपेति ॥ पक्षद्वये प्रदेष्टुं स्वबुद्धिजननेनाविशेषात् ॥ न हित्यक्षेप्येवेतन्नशरत्र

राज्ञः अश्रोणेन इत्यस्या येष यानलोपसूत्रस्य परत्वात्तदेकवाक्यतापन्नया पदसंज्ञयानलोपः स्यात् ॥ सुलब्धा
 आ इत्यत्र पदान्तरको सर्वतो विपरे प्रकृतिभावो न भवति अन्यथा भसंज्ञायानुपस्थित्या प्रकृतिभावः स्यात् ॥

स्वदेष्टां विहाय तदेष्टागमनं संभवति ॥ नाप्यस्य दादिवुद्धिजननेन स्वदेशागो भवति ॥ अतए
व भाष्ये कदेष्टास्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् ॥ अतएव तस्य त्रितिसूत्रे कैयटः ॥ सू
त्रपाठपेक्षया परत्वस्य व्यवस्थायकत्वमिति ॥ इकोग्रणेति सूत्रस्थकैयटस्तु विन्यस्य ॥ अन्य
था सर्वशास्त्राणां प्रयोगात् त्वेन प्रयोगरूपे कदेष्टास्थत्वेन कापि परत्वं न स्यात् ॥ किं च ॥ कि
तिवेति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेः सन्निधानेन तेषां
परत्वं व्याहृतेत ॥ एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र सुपिवेत्पतः परत्वाद्बहुवचनेऽप्येदित्येत्वा दुर्लभं
स्यादित्यलम् ॥ इत्संज्ञका अनुवन्धास्तेषु अवयवानवयवत्वसंदेहोऽत आह ॥ अनेका
न्तां अनुवन्धा इति ॥ अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः ॥ यो ह्यवयवः सकदा विन्यस्योपलभ्य
त एवायं तु न तथा ॥ तदर्थं भूते विधेये कदाप्यदर्शनात् ॥ शिक्किदित्यादौ समीपेऽवयव
त्वारोपेण समासो बोध्यः ॥ बुञ्छणकठेत्पादोशित्वपुक्तं कार्यं पूर्वस्यैव त्पादितुं व्याख्यातं

य. षा
४

रौकारः
कर्म उगदिः कादिः शकारः कादे रादिः का आदि

निर्णयं। हलन्त्यमित्यत्रांत्यशब्दः परसपीवोर्ध्वः॥ वक्तुतस्तु एकांता इत्येव न्याय्यम्॥ शास्त्रे तत्रोपलं
भादन्यत्रानुपलंभाच्च अनवयवोहिकाकादिरेकजातीयसंवर्धनेन गृह्यक्षुब्धपक्षसम्भवे॥ नत
थायम्॥ एवं हि वदुर्विहिरपि न्यायत उपपन्नः॥ अन्त्यशब्दे लक्षणावन॥ किंचानवयवावे
शाशकप्रत्ययादौ कादेरित्वा नापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात्॥ दध्रुवश्च कारस्य व्यर्थतापत्तेश्च
॥ इदं वक्तव्यं लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॥ तत्र घुक्तमेकांता इत्येव न्याय्यमिति दिक्॥ ४॥ नन्वे
कान्तमेवने कालत्वादेवोशादीनां सर्वादेशत्वसिद्धान्ते कालसूत्रे शिघ्रहरणं व्यर्थमत्र आह
॥ नानुवन्धकृतमने कालत्वम्॥ शिघ्रहनेमेव तस्मै तन्मायकम्॥ तेन च वर्णित इत्यादेर्न स
र्वादेशत्वम्॥ इति विषये तस्य सर्वादेशत्वं विनानुवन्धस्यैवाभावेनानुपूर्व्यसिद्धम्॥ नन्वेव
मपि अवदान्तमुखमित्यत्र यत्नोत्तरमात्वेकते प्रदाविति घुसंज्ञा प्रतिषर्धेन स्यात्॥ दे

श. २
४

पः पकारसत्त्वेने जन्तत्वाभावादात्वा प्राप्तापलोपोत्तरं वकाराभावेन अस्य दापत्वाभावादत आह ॥
 नानुबन्धकृतमते जन्तत्वम् ॥ उदीचां माउ इति निर्देशोऽस्याज्ञापकः ॥ आदेव इति सूत्रेणोपदिश्यमान
 स्ये जन्तस्यात्वं क्रियते ॥ उकारसत्त्वे एजंतत्वाभावादात्वा प्राप्तास्य संगतिः ॥ न वा स्यामवस्था
 यान्नस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वं तत्र धातोरित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टं वेदं दाधाद्यि
 तिसूत्रे भाष्ये ॥ ६ ॥ न त्वेवमपि वामरूपसूत्रेण कविषयेणोप्यापत्तिरित्यत आह ॥ नानुबन्धकृत
 मसारूप्यं ॥ ददाति दधातोर्विभाषेति रात्राधकशस्य विकल्पविधायकमस्याज्ञापकम् ॥ तेन गोद
 इत्यादौ नास्ति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ ननु संख्याग्रहणे वक्रादीनामवग्रहणं स्यात् ॥ प्रकरण
 स्याभिधानिया मकत्वसिद्धात् ॥ कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृतिर्मेकायं संप्रत्यय इति न्यायात् ॥ अस्ति च
 प्रकृते वक्रादीनां संख्या संज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणं न तु कृत्रिमसिद्धे कक्षादीनामित्यत आह ॥ इह शास्त्रे
 संख्याया अतिशयं ताया इति निर्देशोऽस्याज्ञापकः ॥ न हि कृत्रिमा संख्यात्वं ता शब्दावाप्तिः ॥ तेन कर्त

ननु यत्तदिति रिवमवतिपमं

रिक्मव्यतिहारेकरवमेधेभ्यः करणेविप्रतिषिद्धं चानधिकरणेत्पादौ लोकि कक्रियाद्व्याधवग
तिः॥ तत्र कडभयगतिः काकृत्रिमस्यैव कृत्रिमस्यैव तत्र लक्षानुसारि व्याख्यानमेव शरणम्॥
अतएवासेदितशब्देन कृत्रिमस्यैषग्रहं न तु द्विस्त्रिषुष्टमात्रस्य स्पष्टं चेदं संख्यासूत्रे भाष्ये॥ यत्तु
संज्ञाशास्त्राणां मन्त्राख्येऽनेन शब्देनैते सवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यापवीजमिति तत्र
॥ तेषामगृहीतसत्तिग्राहकत्वेन विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात्॥ सर्वसर्वार्थवाचका इत्यभ्यु
पगमोपियोगिदृश्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात् सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीत्य
न्यत्र निरूपितम्॥ नन्वधेताशयिता इत्यादौ गुणनिषेधः स्यात् इउ शीकोर्ध्वत्वादित्यत आहः॥ का
र्यमनुभवन्ति कार्यनिमित्ततयानाश्रीयते॥ स्थण्डिलोदयितरि इति निर्देशश्चास्याज्ञायकः॥
उरानविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवं निति॥ अत्र द्विर्वचनेर्वीति नुशब्दस्य द्वित्वम्॥ अन्य
था सत्यङोरित्यस्य षष्ठ्या तत्वात् सन्नतस्य कार्यत्वेने सो द्वित्वाभावात् तत्प्रतिर्न स्यात्॥ वक्तव्यः

पठे। नन्वधेताशयिता इत्यादौ गुणनिषेधः स्यात् इउ शीकोर्ध्वत्वादित्यत आहः॥ का

यस्यादेशागमो विहितः सकाश

समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्वसकललोकतंत्रप्रसिद्धतयातस्य सत्त्वेनार्थरा
भावेननेषाशापकसाध्या॥ अतर्हि तत्त्वेनानाश्रयरोहेतोः प्रसिद्धत्वं योतयति इति तत्त्वं
म्॥ द्विर्वचनेचीति सूत्रेभाष्ये स्पष्टेष्टा॥ १०॥ ननु प्रणिदापयतोत्पादोदाहरूपस्य विधियमा
नाद्युसंज्ञादापेन स्यात्॥ अत आह॥ यदागमात्तदगुणीभूतारत्नदग्रहणेन गृह्यते॥ यमु
दिश्यागमो विहितः सतदगुणीभूतः शास्त्रेणानदवयवत्वेन बोधितो न तदग्रहणेन त
द्ग्राहकत्वेन त बोधकेन शब्देन गृह्यते बोधात् इत्यर्थः॥ तत्र तदगुणीभूता इत्यं शेषी
जकथनम्॥ लोकेपि देवदत्तस्यागाधि केतद्विशिष्टस्यैव देवदत्तगृहणेन गृह्यं इत्य
नेयमुदिश्यागमो विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वं॥ आने सुगितिमु
विधानसामर्थ्यादिषा अतित्या॥ अन्यथापवमान इत्यादावकारस्य मुख्यनपरिभाष

६

याविशिष्टस्य सर्वरादीर्घतद्देयर्थस्य एवमेव ॥ तेनदिदीयेत्यादौ चराटिकं न जहारेत्यादौ आ
 त औ नैत इति च न ॥ न चैकारादेर्वरास्यवरात्तरमवयवः कर्मिति वाच्यम् ॥ वचनेनावय
 वत्वबोधोत्तरतस्य चावयवसादृश्यपर्यवसानबोधः ॥ न चोक्तं जापकाद्वरागुहसो
 स्याप्रवृत्तिरित्युक्त इति वाच्यम् आनेमुगिति सूत्रे भाष्येऽकारस्यागावयवस्य मुगित्य
 र्थे पचमान इत्यत्र तास्यानुदानेदिति स्वरोनस्यात् इत्याशंक्यादुपदेशमन्तरसदृश
 हरोनग्राहयिष्यते इत्युत्तरसंगतत्वापत्तेः ॥ किंच उ-मतस्य पदावयवस्य ह्रस्वात्पर
 स्य उ-मो उ-मुदित्यर्थे कुवन्नास्ते इत्यादौ उ-मुदागमेरात्वप्राप्तिमाशंक्य यदागमाद्
 तिनायेनाशनस्यापि पदान्तरपदेन गृहणात्पदान्तस्येति निषेधोऽनयाचपरिभा
 षाया आमाना मागामिधर्म इति वैशिष्ट्यमपि बोध्यते ॥ इत्याशयक उ-मुट् सूत्रस्य
 भाष्यासंगतिश्च ॥ किंच गुणादेरपरत्वेरेकविशिष्टे गुणात्वाद्येष्टव्यम् ॥ अन्य

गम इत्यर्थे ज्ञाने नित्येषु शब्देषु आगमविधानानुपपत्त्यार्थापत्तिः ४५

थात्तु कारस्य गुरावृद्धि अरा एवेवेति नित्यमो न स्यात् ॥ तच्च वरीग्रहणे एतदप्रवृत्तौ न संगच्छते
अतएव दाभ्यामिति सुत्रे भाष्यं गुरोर्भुवति वृद्धिर्भवति इति रेफश्चिरात् गुरावृद्धि संज्ञकोऽ
भिनिवर्तते इति ॥ अतएव नेटिगोरिति इत्यादि वरितार्थः ॥ अनागमकानां सागमका आ
देशा इत्यस्य त्वयमर्थः ॥ आर्द्धधातुकस्येडाँ मूलकवाक्यांतरकल्पनेनेतीतरहितपुद्धि
प्रसंगे सेड्बुद्धिः कर्तव्येति ॥ एवं चादेशस्थान्यादेशाभावे चारितार्थः ॥ किंचैवं सति स्था
निबुद्धौ वकार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्रपञ्चा अडागमसहितस्यपि वा
चादेशापत्त्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धांता संसतिस्थानिबदभावविषये निर्दिश्य
मानस्येति परिभाषाप्रवृत्तौ निसृणामित्यत्र परधानपरिभाषासंगतिः ॥ ऐं हरित्यादौ स्था
नषष्ठी निर्देशान्नदंत परतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसा
त्त्वान्निस्त्रादेशस्थानिबदभावेनत्रयादेशमाशंक्य सकृत्तगप्राप्तित्यायेन समा ॥ २

मर्थान्नस्यस्थानिवत्स्त्रेग्रहणोननदोषः॥आनुमानिकस्थान्यादेशभावकस्यनेपिश्रौतस्थान्या
 देशभावस्यनत्यागउत्पन्नः॥यस्मिन्नित्यादेशीसंगतिः॥एतेनयदागमाइतिपरिभाषास्थानि
 वत्स्त्रेणगनार्थेत्पपास्तम्॥एतत्सर्वदाधाद्यितिसत्रेभाष्येस्यम्॥१२॥नत्वेवंउदस्थादित्यादेशोउद
 स्थात्तमेरितिपूर्वसर्वरूपपत्तिरित्यत आह॥निर्दिश्यमानस्थाभवंति॥षष्ठीस्थानेयोगेतिस्त्र
 त्रमावर्तते॥तत्रद्वितीयस्यायमर्थः॥षष्ठ्यन्तनिर्दिश्यमानमुद्यीयमाणासजातीयमेवनि
 दिश्यमानावयवरूपमेववास्थानेनस्थानरूपितसंबन्धेनयुज्यतेनप्रतीयमानमित्यर्थः
 ॥तेनेदं सिद्धम्॥नवास्पष्टावित्यादेशोदीर्घाणांमादेशानापत्तिस्तेषांनिर्दिश्यमानत्वाभावादिति
 वाच्यम्॥जातिपक्षेदोषाभावात्॥किंच॥मभ्रसुधियोरितिनिषेधेनग्रहणाकशास्त्रग्रहीतानां
 निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्नदोषः॥इयमुवयोर्द्वित्वंतुइवर्णवर्णितश्रुधातुभुवामित्यर्थेनधा
 त्वादीनामपिनिर्दिष्टत्वादंत्यादेशत्वायरी३.रि३.र्द्वित्वंतुस्यस्यार्थमेव॥एतेनेदं३.त्वंव
 र्णग्रहणेनिर्दिश्यमानपरिभाषायाअप्रवृत्तिज्ञापकमित्ययास्तम्॥हयवत्स्त्रस्थेनायो

गवाहनामुपदेशेऽलौक्यविधिः प्रयोजनं ब्रह्म तत्र नैदं सिद्धिप्रयोजनम् ॥ निर्दिष्टमानशेषे
त्येव सिद्धमिति भाष्येण सह विरोधात् ॥ अनया परिभाषया येन विधिरिति वाधितं तदंतस्य स्थानि
तत्त्वाभाववर्धनं यदागमा इति लब्धस्य वतेन सुपद उद्दृष्ट्यादित्यादिसिद्धिः ॥ अनया वस्त्वस्य नि
मित्तस्य निधापितानामलौक्यस्येत्यादीनां समावेश एव न बाध्य आधकभावविरोधाभावात् तत्ताप्येतयो
रंगतिभावरुभयोरपि मराधत्विन तदयोगात् ॥ अनेकालं सिद्धिस्तत्रैव सर्वस्येत्येतत्परिभाषा बोधित
एव गृह्यते यत्वादेः परस्पालौक्यस्येतावेव तदाधकावितितन उद्दृष्ट्या संभोरिति सूत्रविषये अ
स्याः पादः पदिति सूत्रे भाष्ये संवारितत्वात् ॥ नाप्येतयोरित्यं बाधिका एतयोर्निर्विशेषत्वप्रसंगात्
इति निर्विशेषाति सूत्रे कैयठः अकज्विषयेनायं न्यायः स्थानि ब्रह्मावेनेव तन्मध्यपतितन्याये
न तदुद्धेव कार्यजननात् इयं वावयवकी विषयेपि ॥ अतएव तदोसः सावितिसत्यमतिस्थ
इत्यत्रोपसर्गतकारणतः निर्दिष्टमानयुष्मादाद्यवपवमपयंतस्यैव यथा दयो न त्वति सू

यमित्यादौ सौप्तिकवयवमपर्यंतस्येति बोध्यम् ॥ पादः पदितिसूत्रे प्रकीर्णस्थाने इत्यत्र वयस्य
 दृष्टेः ॥ ॥ ननु वैमर्त्यादीं स्वस्वकारस्य प्रमाणान् आसंख्यीककारोपि स्यात् ॥ अत आह ॥
 यत्रानेकविधमानार्थतत्रस्थानत आनर्थक्यवर्तीयः ॥ अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाण
 कृतं अत्र प्रमाणं प्रकीर्णस्थान इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानगुहरोऽनुवर्तमाने पुनः ॥
 स्थाने इतरतमसूत्रे स्थाने गुहणमेव ॥ तद्विदुर्नीयथा विपरिणाम्यवाक्ये देनस्था
 नितः प्रसंगे जायमानः सति संभवे स्थानतः एवान्तरतम इत्यर्थकं तमप्यगुहणमेव
 ॥ अर्थतः पदत्रय इत्यादौ स्थानार्थमिधानसमर्थस्यैवादेशेति सिद्धांताद्यर्थमिधानसम
 र्थस्य सत्त्वादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णनादादीनां ॥ तज्ज्वलकोष्ठुरिनिवगुण
 तो वाग्यरि रित्यादौ प्रमाणतो दशोऽपि रित्यादौ स्थाने इतरतमसूत्रे स्पष्टेष्टाभाष्ये ॥ १३ ॥ न
 नु प्रोच्यमानित्यादौ प्रादुर्भूतेति वृद्धिः स्यादत आह ॥ अर्थवद्गुहणानेनानर्थक्यं ॥ विशिष्ट

रूपोपादाने उपस्थितस्यार्थस्य विशेषणत आन्वयसंभवेत्यागे मानाभावोऽस्यामूलं॥ अत्रार्थ
कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यत इति संख्याया अतिसंदंताया इति सू
त्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ इयं वरीगुहोषु नेतिलस्येत्पत्रभाष्ये स्पष्टम्॥ अतएवैषा विशिष्टरूपो
पादानविषयेति वृद्धाः॥ एतन्मूलकमेव येन विधिरित्रभाष्ये पद्यते अतएवानर्थकेन
तदंतविधिरिति॥ किंच स्वरूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचितो गृह्यते रूपशब्देन
~~स्वरूपमेवं चतुर्भयं वा शब्दस्य सजीत्यर्थः~~ तत्रार्थो निर्विशेषः तत्र शास्त्रीय
कार्यसंभवात्॥ किंतु शब्दविशेषणमेवं वार्थविशिष्टः शब्दः संजीतिफलितमनेनेषा
परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम्॥ १४ नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इति आत्मापत्ति
रत आह॥ गौणमुख्ययो मुख्यकार्यसंप्रत्ययः॥ गुणादागतो गौरो यथा गोशब्दस्य जाद्यादिगुणानिमि

नोर्थोवाहीकः अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इ
 त्यर्थः गौरीत्यर्थे शब्दप्रयुज्यमानो मुखार्थोपेण प्रवर्ततेः एवं चाप्रसिद्धं गौरीत्याक्षिणिकत्वं वा
 त्रगौरीत्वमतेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवतेऽस्मात् तत्र विशदार्थस्येतरविशेषणत्वेऽपि उक्तं
 पगौरीत्वाभावात् किंचायं न्यायेन प्रातिपदिककार्यं किंतु यात्रं विशिष्यार्थोपस्थापकम् ॥ विशिष्टरू
 पं यत्र तादृशपदकार्ये एव परिनिष्ठितस्य पदस्य पदांतरसंबन्धे हि गौरीवाहिक इत्यादौ गौरीत्वप्रती
 तिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यतरंगत्वाज्ज्ञातसंस्कारबाधयोगः प्रातिपदिककार्यप्रवृत्त्यभा
 वे वीजं ॥ श्वसुरसदृशपापत्यमित्यर्थकेश्वासुरित्यादौ अतश्चः सिद्धये उपात्तमित्यादि ॥ न च प्रातिपदिकपदं
 तादृशमिति वाच्यम् ॥ तेन हि प्रातिपदिकपदत्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् ॥ निपात
 पदं तु वादित्वेनैव वादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके ओदित्यादौ एतत्प्रवृत्त्यागोभवदि
 त्यादौ दोषेण ॥ अग्नीषामौमानवं कावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वंद्ववाच्यग्रीषोमशब्दस्य तत्सदृशपरत्वेन

रंगत्वादीत्वपत्वे भवैव ॥ सदृशलाक्षणिकाति सोमयद दंदे तत्रास कावित्यर्थ केव ते त्वपत्वे ॥ आद्ये गौरा
 लाक्षणि कत्वा दंते प्रसिद्धत्वात् ॥ अतएवाति सोमो माने कावित्यत्र गौरा मुख्यत्वा येन पत्वा एण परमतेः स
 सोम सोमा इति सूत्रस्थ भाष्ये संगच्छते ॥ गां पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठन कर्मत्वा संभवेन विभक्त्युत्प
 त्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गो र्णा र्थत्वस्य ~~प्राप्तिरिति~~ प्राप्तिरिति त्वपपदस्या प्रयोगेन बोद्धुमिः सर्वत्र पदस्यैव गो
 र्णार्थकत्वस्य ग्रहेणात्वं संप्रदर्शते ॥ अमहान् महान् त्वद्वतीत्यादी भाष्य प्रयोगे त्याग्यादेशादी र्थादीनां
 कारणेन वा स्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितं ॥ अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे ते प्रुतदनापत्ति
 : ॥ किंच शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्ता क्रियायानिर्दिष्टे इत्यादौ सर्वनिर्दिष्टं गुणैव कर्म
 देवदत्त एव कर्ता अभ्याजैव क्रिया इत्यर्थ केना र्थवत्स्येन भाष्येण कारकादिमात्र
 प्रयोगे योग्य सर्वक्रिया श्रद्धाहारे प्रशक्ते नित्यमार्थं क्रियावकादि प्रयोग इत्येतत्तात्पर्य के
 न सामान्यतः क्रियाजन्य फलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां दीतीत्यादीनां साधुत्वात्वाख्यानमित्य

युक्ते हेदानीं गामभ्याज कृत्वा देवदत्ते ५४

र्थत्वात्मेन पाठनक्रियान्वयका स्येपदस्यैवार्थत्वप्रतिपत्तिः प्रयोक्तुरपि ॥ एवं मेतन्मूलको व्यभिचयः
 पदार्थये इति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः ॥ धनितं वेदं सर्वादि सूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमात्रं
 भूतावार्तिककृता पूर्वपरेति सूत्रे संज्ञायामिति वदता सूत्रकृतान्वयसंज्ञया तत्प्रत्याख्या
 नं कुर्वता भाष्यकृता च ॥ अर्थाश्रययोग्यपदश्रये स्पष्टायाः ॥ तद्वद्विज्ञेयशब्दाश्रयेते इत्य
 र्थः गोत इति यथा श्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैव तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वा
 दित्युक्तं ॥ १५ ॥ अर्थवद्गुह्येनानर्थक्यस्यैव स्यापवादमाह ॥ अनिस्मरगुह्यत्वात्तदर्थव
 तावानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा
 तेन राजासां मेत्यादौ अल्लोपादरादीवागीत्यादा विनहन्ति निति नियमः सुपयाः सुश्रोता इत्या
 दौ अत्यसंतत्येति दीर्घः ॥ सुशर्मा प्रथिमेत्यादौ मन इति उद्दिष्टे ध्वश्च सिद्धः ॥ अन्येतु परिवे

विषयमित्यत्र तत् व्याहृतये क्रियमाणदिराः प्रीधमित्यत्रांगगुहणादर्थवत्परि
भाषाऽनित्यातन्मूलकमिदमित्याहुः॥ विभाषेदइत्यत्रानर्थक्येव प्रीधमः सभ
वादत्रापितस्यैवगुहणमिति ध्रुमचारणायां गादिति परे॥ १६॥ ननु श्वेत्यत्र तिकुसि
वावात्मनेपदेचित्तत आत्मनेपदेचित्तेवसेवध्येतानंतरत्वादत आहुः॥ एकयोगनिर्दिष्टा
नां सहवाप्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिः॥ वाशचर्यवार्थपरस्य शब्दिताथ कशब्दानां सहेव
प्रवृत्ति इत्यर्थः एककार्यणियुक्तां लोकेतथैव दर्शनादिति भावः॥ यत्त्वत्रज्ञापकं नेड्व
शीत्यत इडिति वर्तमाने आर्द्धधातुकस्येडित्तात्र पुनरिडगुहणम्॥ तदित्येतत्पस्यासेवन्वार्थ
मितितत्त्वं॥ दीधीवे। वीठासिति सूत्रेभाष्ये तत्रत्येडगुहणप्रत्याख्यानायेडगुहणेन वर्त
माने पुनरिडगुहणे स्पष्टे गुरुरूपविकाराभाषार्थत्वस्योक्तत्वेनैतद्विशेषात्॥ ननु

वृत्तिरुक्तविदेकदेशोपनुवर्तत इति च्यायेन सिद्धं ॥ वस्तुतस्तदीधीवेवांटा मिति सूत्रस्थभाष्यमेकदेशपुक्तिः ॥ आ
 र्द्धधातुकस्येति सूत्रस्थेऽगुहणस्यनेड्वशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातात् ॥ तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्येतत्
 त्याख्यातस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ नन्वलुगधिकारः ॥ प्रागनङः उत्तरपदाधिकारः प्रागंगाधिकारादित्यनु
 पपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् ॥ तथा दामहायतांताच्चेत्यादौ संख्याव्ययदिरित्यतः संख्यादेरिति वर्तते ॥ अव्यया
 देरिति निवृत्तिमिति चानुपपन्नमत आह ॥ एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोपनुवर्तते ॥ एकत्रार्थयोगः संवत्
 धरमेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायि द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति प्रक्षातिरिति सूत्रे कैयटसावन्मात्रांश
 स्वरितत्वं प्रतिज्ञावलात् लभ्यमिदम् ॥ स्पष्टा चेयदामहायतांतादिति सूत्रे ओतो मृशसोरिति सूत्रे च
 भाष्ये पूर्वाच् ॥ १८ ॥ ननु त्वदादीनामइत्यादिना इयमित्यादावनुनासिकः स्यादत आह ॥ भाव्यमाने
 न सर्वस्तीनां गुहणं ॥ अनुदित्त्वे प्रत्ययइत्यनेन सामर्थ्यात् सूत्रप्राप्ते जातिपथे रागुराणामेदक
 त्वेनैव प्राप्तेनेत्यर्थः ॥ अतएवाणुदित्त्वे प्रत्ययादेशाणामेषु सवर्णागुहणाभावं प्रकारं

तरेणोत्का एवं॥ तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधे शास्त्रित ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा
व्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति। किं च ज्यादर्शय स इत्येवांतर्यतो दीर्घसिद्धे ज्यादिति दीर्घोच्चारण
मस्या ज्ञापकम्॥ अणुदित्स्त्रे ज्यादादिति स्त्रेभाष्ये वक्ष्येष्टे॥ ननु बोः कुरित्यादौ भाव्यमानेना
पि सवर्णां ग्रहणं विधेये उदिदुच्चारणसामर्थ्यात्॥ एतएवाभिप्रेत्य भाव्यमाणसवर्णान् नग
ह्लातितित व्याः पठंति॥ नन्वेवमदसोरित्यादिना मूढत्यादौ दीर्घविधानेन स्यादत आह॥ भाव्य
मानोऽप्युकारः सवर्णान् नगह्लाति॥ दिव उत्तन्नत उत्त इतित परकरणमस्या ज्ञापकं तित्स्वरितमि
ति स्त्रेभाष्ये स्पष्टं यम्॥॥२॥ ननु गवे हितुं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावादेशा
द्यापतिरित्यत आह॥ वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं॥ वर्णाप्राधान्यमेतत्॥ तत्त्वं च
प्रत्ययलोप इति स्त्रेस्थानि च दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धिप्रत्ययलक्षणाग्रहणं॥ प्रत्ययस्ये

तराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थमित्येतत्सिद्धं वर्णप्राधान्यं
 यवर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेषणत्वरूपं वा ॥ तेन गोहितमित्यादाव
 वादिकंचित्रायां जाताविशेषणत्वादौ अणयोकारस्तदन्ता उी विति उी पूर्वना ॥ इयमल्लिख्य
 स्थानिवत्त्वाप्राप्तावधिप्राप्तस्य प्रत्ययलक्षणाविधेर्निषेधिकेति स्पष्टम् भाष्ये ॥ २१ ॥
 नन्वतः क्व कमीत्यत्र कमिगुहणेन सिद्धे कं सगुहणं व्यर्थमत आह ॥ उणादयो ह्युत्प
 न्नानि प्रातिपदिक्यनि ॥ इदमेव वा स्यात्तापकमिति कैयटादय कं सेस्तन कं सो न भिभानात् ॥ प्रत्य
 यस्य लुगित्वादौ भाष्ये स्पष्टम् ॥ एतु लुत्वावित्वादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि ॥ इदं शाकटायना
 दिरीत्याणि नैस्त्वव्युत्पत्तिपक्षश्चेति शब्देन्दुशेषरेनिरूपितं ॥ आयनेयीनीयियू इति
 सूत्रे स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥ ननु देवदत्तश्चि कीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नंतत्वादिरप्रयुक्तधातुत्वा

शापतिरित्यत आह ॥ प्रत्ययग्रहणो यस्य स विहितस्तदा देत स्य ग्रहणम् ॥ यस्मात्प्र
 त्ययविधिरिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रे यद्विधे को योगो विभज्यते गृह्य
 माणे विधिरूपनिष्ठ इति शेषः तेन तदाद्यं तांशः सिद्धः तदन्तांशं येन विधिरित्यनेन सि
 द्धः स च शब्दस्वरूपं विशेषमादाय विशेषान्न सत्ये ॥ यत्र प्रत्ययेन स्वप्रकृति अ
 वयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तत्र ॥ इयानित्यादीनस्य
 तादृशसमुदाये व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् ॥ यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र
 तदादीत्यशमात्रोपस्थितिरित्यंगस्येति सूत्रे भाष्यकै यतै योः ॥ एवं यत्रापि पंचम्यता
 म्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादीत्यं तांशोपस्थितिः परंतु तत्र पंचम्यं तना ॥ अत
 एवै उक्त्वा दिति सूत्रे एतन्तादित्यर्थलाभः ॥ अस्यापरिभाषायाः प्रयोजनान्तरं ये

नविधिरिसूत्रेभाष्येउक्तम्॥परमाण्वर्थायगाइतिपरमगुण्यस्यापत्यमिति विग्र
हेपिगार्ग्यशब्दादेवप्रत्ययानविशिष्टाविष्कृत्यतावन्मात्रेणैकार्थ्यभावाभावेपि
वृत्तिर्भवत्येवात्रवेदंभाव्यमेवमानमित्यत्रविरुद्धः॥प्रत्ययमात्रग्रहणेएषानतुप्रत्ययाप्र
त्ययग्रहणइत्युक्तितश्चेत्यत्रसूत्रेभाष्येइयमंगसंज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टं॥२३॥येनविधिरितिभाष्येए
तद्व्यटकस्तदंतांशस्यापवादःपठ्यते॥प्रत्यग्रहणंवापञ्चम्यां॥यत्रपञ्चम्यंतात्परःप्रत्य
यःकार्यांतरविधानांशोपरिगृह्यतेतत्रतदंतविधिर्नेत्यर्थः॥यथारदाभ्यांनिष्ठातो न इत्यत्र
तेनदषतीर्णेत्यादौधातुतकारस्यमनत्वं॥तदंतत्वंतांशानुपस्थितावपितदादीत्वंशस्योप
स्थितौरेफदांतात्परस्यनिष्ठातस्येत्यर्थःइतिनदोषःतदंताशापस्थितौमानाभावात्॥तदंता
शोपस्थितौतुउभयोरेकदेशत्वंएवस्यादितिदषतीर्णेत्यादौषःस्यादेव॥स्यतासीलुलुटोरि

दौ

त्पादौ लुटोः पर्योरित्पथे नतिपमेनावधिसाकांक्षत्वेनोपस्थितधातोरित्पथे पावधित्वेनायात्तदं
तविधिहलश्राभ्यइत्पादौ नदोषः तत्र कस्मादिति नियतावध्याकाक्षाया अभावेन पञ्चम्यंतस्य प्रत्य
यविशेषणत्वाभावात् ॥ अंगसंज्ञासूत्रे पितदादेः प्रत्यये परे इत्पथे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं
स्पष्टमेव ॥ अतएवोक्तं मैकाभ्यामित्यादि निदिर्शः संगच्छते ॥ २४ ॥ नन्वेवं कुमारी वा ह्यणी रूपे
त्पत्रय रूपेति कृत्वा पतिरत आह ॥ उत्तरपदाधिकारप्रत्ययगृह्योक्तदंतगृह्योक्तान्ति ॥ हृद
यस्य हृलेखपदनलासेष्वित्पत्रलेखगृह्योक्ततत्रलेखेति नद्यत्रंतमनमिधानात् ॥ इयंवह
दयस्येति सूत्रे एव भाष्य एव स्पष्टा ॥ २५ ॥ नन्वेवं परमकारीषगंधीपुत्रइत्पत्रे वातिकारीष
गन्ध्यापुत्रइत्पत्रव्युः संप्रसारणं पुत्रपत्नोरिति स्यादत आह ॥ स्त्रीप्रत्यये वानुपसर्जनेन ॥
विषयसंप्रमीयः स्त्रीप्रत्ययस्त्रियं प्राधान्येनाहततत्रतदादितियमोनयस्त्वप्राधान्येनाहत

चतदादि जिय मो से वे त्वर्थः प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्री प्रत्ययां तत्त्वमानेयं तदर्थं प्रत्य
 नुपसर्जनवमेवेतत्परिभाषा प्रवृत्तौ निमित्तं ॥ तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारी शब्दार्थस्या
 तिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वे पितदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः ॥ अ
 तएवात्र परिभाषाया तत्रा स्त्रीयमुपसर्जनमसंभवात् ॥ अस्याप्रत्ययग्रहणोऽत्यपवादत्वात्तदेक
 वाक्यतापत्रत्वाच्चापि ग्रहणं यदसं वधेन स्त्री प्रत्ययसामान्यग्रहणो विशेषग्रहणो वा प्रवृत्तिः ॥
 तनुस्त्री प्रत्ययग्रहणोऽनितं चेदं अर्थवत्स्त्वेभाष्ये इयं च वाचनिके वष्य उः इति स्त्वेभाष्ये स्पष्टा
 ॥ ॥ नत्वेवं तदुक्तं मयौ पश्यादि नारवंतादेः संज्ञा स्यादत आह ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणोऽतदंतग
 हणं नास्ति ॥ सुप्रति उंतमित्यंतग्रहणमस्याज्ञापकं ॥ तत्र प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्यग्रह
 णपरिभाषया तदंतग्रहणसंभवाज्ज्ञापितेऽपि फलभावाव इति वाच्यम् ॥ पदसंज्ञायाः स्वादिष्टि

तिविषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययसात्रग्रहणात्वाभावात् ॥ सप्रतिउत्तमिति सू
त्रेभाष्ये ॥ २८ ॥ ननु अवृत्तेन कुलस्थितमित्यादौ न कुलस्थितं शब्दास्य क्तान्वाभावात् समासो न
स्यादत आह ॥ कुरु रोगाति कारक पूर्वस्यापि ग्रहणं ॥ अस्याश्च कर्मणि त्रान्ते उत्तरपदे न भ्रमरोगाति ॥ प्रकृ
तिस्वरइत्यर्थे गतिरनंतर इति सूत्रेऽनंतरग्रहणं जायते ॥ तच्च भ्युद्धतमित्यादावभावनिव्याप्तिवार
णार्थं प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धतस्य क्तान्वाभावादेवाप्राप्तो न दव्यर्थं सदस्या जायते ॥ न वा
भ्युद्धतमित्यादौ रत्वादगतिर्गतावित्पनेता भोर्निघात एवेति वाच्यम् ॥ वादादिस्थत्ये पदात्परत्वा
भावेन च दत्तप्राप्तेः ॥ अनंतरग्रहणे कते तु तत्सामर्थ्यादगत्याक्षिप्ते धातुनिरूपितमेवानंतरर्थ
रखत इति न दोषः ॥ न वा भ्युद्धतमित्यादौ अभिनासमासेऽनंतरस्यो दोष पूर्वपदत्वेपि स्वरार्थं
न निवेद्यम् ॥ कारकाद्धतेति कारकादित्योगं विभज्यतत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारका
देवपदं क्तानमनोदातं इति नियमेन तथा थादिस्वरप्राप्ताकृत्यरेणोदउदात्तसिद्धितस्माद

नंतरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति जायते ॥ यत्र गतिकारकसमभिवाहृतस्य केवलस्यापि
 तितदर्थः ॥ अन्यथानया कुरुहणविषये परत्वात्पुन्यग्रहणपरिभाषाया बाधश्च स्यादित्यपि
 ग्रहणं ॥ अतएव सांकुटिनमिति गतिकारकोपपदानामिति कुरुहण इति च परे भाषाभ्यां कुरु
 दंतेन समासे कृते विसिष्टादेवाणि सिद्धातिनतु सकुटिनमिति प्रयोगादि सूत्रे भाष्योक्तं
 संगच्छते अन्यथा केवलकुटिनित्येतस्यापि नुरातं त्वान्न तो शिपाक्षिकदोषो दुर्वीरस्व
 स्यात् ॥ स्पष्टं वेदं सर्वसमासेन अपूर्व इति सूत्रे भाष्यकैकयोः गतिरंतर इत्यत्र तु गतेः पू
 र्वपदस्य क्रांते उत्तरपदे कार्यविधानात् ॥ तत्समवधानेपि केवलस्य क्रांतत्वे ग्रहने वो
 ध्यं इयं वक्रुद्धि शेषग्रहणोक्तसामान्यग्रहणो वनतु कुरुहण इत्यनुपसर्जनादि
 तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ यदागधिकारे तदंतस्य वा पदसंगे व विशेषे विशेषेण न तदंतविधिः ॥ येन वि
 धिरित्यस्यायं प्रपंचः तेनेष्ट कवितं मित्यादौ इष्टकेषिकामालानां वितमृतेति ह्रस्वो महात्परममहा
 त्परमातित्यादौ सांतमहत्त इति दीर्घश्च सिद्धः ॥ अतएव ननु नंतरं पदस्य निपाठोऽयुक्त इति मा

ष्यस्यस्यम् ॥ अत्र पदशब्देनैव यदाधिकारः केवल्यदाधिकारश्चाप्यपदात्पातीत्यत्र न स दंतग्रहणं लक्षानु
लोधादिति सर्वयेन विधिरित्यभाष्यस्य स्यम् ॥ नन्वेवमस्यायत्पमिरित्यादावदतप्रातिपदिकाभावादि न स्यात् अत
आह ॥ व्यपदेशी पदे कस्मिन् ॥ निमित्तसद्भावादिशिष्टोपदेशो मुखो व्यवहारे यस्यास्ति सव्यपदेशी यस्तव्यपदे
शहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशोऽसहयः सतेन तुल्यं वर्तते कार्यप्रतियेकस्मिन्नसहायेतत्कार्यकर्तव्य
मित्यर्थः ॥ तेनाकारस्याप्यदंतत्वात् न क्षतिः ॥ एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासनयने आकारस्यानादित्वं ॥ दरिद्राधातो
इकारस्य नातत्वं अन्यथा सभासनयने भवत्यर्थे वृद्धत्वाद्दरिद्रातेरिव रीतलक्षणेऽवस्थात् अतएव ह
रिष्वित्पादौ सोऽपदत्वं तलौ केपि बहुपुत्रसत्त्वे एकस्मिन्नज्येष्ठकतिष्ठत्वादिव्यवहारे यमेज्येष्ठः कर्त्ता
होमध्या इति किंच कपुत्रत्वेव च ॥ अनेन वाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशोऽतएव यायेत्यादावेकाऽन्विबंध
नद्वित्वसिद्धिः ॥ अतएव भवतीत्यादौ भूइत्यस्यां गत्वमिरियानित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्विज्ञातत्वं नि
बंधनप्रातिपदिकत्वं च सिद्ध्यति ॥ अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावान्न स्यात् ॥ यत्तु योर्थवान्त्रा
र्थस्य त्यागो यादानां भ्रामेकाव्यपदेशो यथेयायेत्यादौ अर्थवतो धातो रयेवरीरूप एको जिति कैय

दस्तत्र॥ तस्यैकपदाऋतिरत्रत्यभाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्त्वात् एकपदाऋतिरत्रार्थे न युक्तो व्यप-
 देस इति भाष्ये उक्तम्॥ ऋकत्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याशब्दमात्ररूपं पदमेकोवयव इत्यर्थः॥ इ-
 तिनदासयः॥ तस्यादेकस्मिन् तत्कर्मिणे पेशा युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा वशिला पुत्रकस्य श-
 रिरमितादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेणैतस्य शरिरमितादिव्यवहारस्तथात्रैका-
 वत्वादिव्यवहारोपयत्तिरित्येकन्यायसिद्धेयं॥ न चासहाय एवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भूतस्य गत्वा नाथ-
 त्ति सहायत्वादिति वाच्यम्॥ अपमोदायां गत्वा कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे प्रस्यस सहायत्वाभावात्॥ लोके विजा-
 तां यकन्यादिसत्त्वेप्येकपुत्रे तस्यास्थित्रे वायमेव मे ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत्॥ तत्त्वेवं निजो वत्वार एकाव इति
 भाष्यासंगतिः इकारस्यासहापत्वाभावेन तत्रैकावत्वानुपपत्त्यादि वाच्यम्॥ एकस्मिन्नत्यस्यापरीलोच-
 नतया तत्प्रवृत्तेरर्थवत्ताव्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते अर्थबोधकेन शब्देन
 व्यपदेशि सः शोभावः कार्यलभत इति तदर्थः प्रायो सहाये एवार्थवत्त्वात्॥ कुरुत इत्यादौ तशब्दाकारोऽयमेव
 इति व्यवहारे सञ्चादिर्यस्येति व्यवहारासहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन तिसंज्ञा सिद्धिरित्यत्र विस्तरः

ननु गार्गादिभ्यो यत्र तदंतविनिनायपरमगार्गादिभ्योऽपि स्यादत आह ॥ ग्रहणावता प्रातिपदिके तदंत
 विधिनास्ति ॥ इयं वसमासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्गाग्रहणावर्जमिति वार्तिकस्थप्रत्ययोऽत्रानु
 वादः ॥ अतएवायं प्रत्ययविधिविषय एवातएव येन विधिरिष्यति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्न
 अपह्नित्वाद्गोश्वसारा प्रातिपदिकेनापि तदंतविधिप्रतिपादनं स्वसापरमस्वसेतुदाहरणं च
 संगच्छते ॥ अतएव तदंतविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथं न वदस्पन्नकथनं सोऽपि
 निषेधो विशिष्यत इत्येतां गृहीतप्रातिपदिकसूत्रे एव धनितं चेदं असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥
 अत्र च ज्ञापकं संपूर्वाच्चेति सूत्रं ॥ अन्यथा पूर्वादिनियेत्यत्र तदंतविधिर्नैव सिद्धेतेन ॥ ३४ ॥ नत्वेवं सू
 त्रान्ताठ कूदशोतादुः ॥ एकगोर्वादितादेः केवलसूत्रशब्ददशनैशब्दे कशब्दादिभ्यः प्रवृत्तिव्यप
 देशिवद्वावात्तयोदत आह ॥ ॥ व्यपदेशिवद्वावो प्रातिपदिकेन ॥ पूर्वात्सपूर्वादितिरित्येकयो
 गएव कर्तव्येव तथा योगकरा मस्या ज्ञापकं ॥ न वेष्टादिभ्य इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थे तथा पाठोऽत

किं

एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ ज्ञापककसपरभाषाप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगानां अनिष्ट
 त्वाएकयोगेपि तावदुत्तरानुवृत्तौ बोधकाभावाच्च ॥ अतएवानां तादसंख्यादेरिति चरितार्थ
 ॥ अन्यथापंचमइत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव ॥ इयं प्रातिपदि
 कग्रहो एव न तु प्रातिपदिका प्रातिपदिकग्रहो तेनो गितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्ट
 म् ॥ इयं ग्रहो वतेति वपरिभाषाप्रत्ययविषयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकै यतयोक्तेनाह नित्यादेः प
 रमाह नृशब्दे केवलं नृशब्दे व प्रवृत्तिरिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ३५ ॥ ननु वीतो यीत्यादौ यादौ प्रत्यये परे
 इत्यर्थः कथमत आह ॥ यस्मिन्निधितदादावलग्रहसो ॥ तदंतविधेरपवाद इयं वा वनिक्ये वा येन विधिरित्य
 त्रभाष्ये पठिता अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तमत एव नेदु शिकृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्यर्थ लाभः इ
 यं चार्द्धधातुकस्येडितिसूत्रे वलादेरित्यादिग्रहासामर्थ्या विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यंतत्वरव
 प्रवर्त्तनेन उ. सिधुडित्यादौ सादेः परस्येति नार्थः ॥ तीषसहस्रे सत्रीत्यादौ यथासादेरित्यर्थ लाभस्तथा शब्देन्दुशे

षरे निरूपितम् ॥ ॥ दत्तपतदत्तपतौ इत्यादिसिद्धये आह ॥ सर्वो दंदो विभाषयैकवद्वति ॥ दंदश्च प्राणि
तूर्येत्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो दंद इत्यर्थदंद इति सूत्रेण समाहारेत्तरयोगयोरविकोषेण दंदविधा
नात्मा यस्य सिद्धेष्टा ॥ तिष्ठपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थं बहुवचनस्येति गृह्यमाणस्यार्थकैवेम् ॥ तद्विद्वदिति ध्यपुनर्वसु
इत्यत्र तच्चावयवार्थम् ॥ न वैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यकचद्रावेन वदुवचनाभावादिदसूत्रं व्यर्थमिति
वाच्यम् ॥ तद्वैकल्पिकस्यापि अतिज्ञापनाम् ॥ न वैते प्राणिन इति वाच्यम् ॥ आपोमयः प्राणि इति श्रुतेरद्विविना
स्त्रायमाणप्राणानामेव प्राणित्वात्सम्पृष्टं वेदंति ध्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये ॥ अतएव दंदश्च प्राणी सादौ प्राणपगा
दीनामेव समाहार इति विपरितनियमो न ॥ सर्वे विधयश्च नृसि वि कल्प्येते ॥ व्यत्ययो वदुत्वं मिति सूत्रे भाष्ये व
(दुत्वं मिति योगविभागेन पष्ठियुक्ते दंदमिति सूत्रे वेति योगविभागेन वैसाधो दिसा ॥ तेन प्रतिपमत्पदु
र्मियुध्यतित्यादि सिद्धमयुध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३५ ॥ ननु क्षिय इत्यादियुक्-कथमत आह ॥ प्रकृतिवदनु
करां भवती ॥ क्षिय इति इयु-निर्देशो ज्ञापकः तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिवंधनविभक्ति करणादिति

त्वा॥ वेयमिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ न नुरामा विन्यादीव द्रोक्ता यां कार्य कालत्वं पक्षे कथं
 यदत्वं उभयगोनां तादिवत्वाभावाद्यस्यादिहितस्तदाक्षितदंतं तत्त्वादत आह ॥ एकदेशविकृतमनस्य व
 त्वा॥ अनन्यवदित्यस्यान्यवन्तित्यर्थस्तत्रान्यसादृश्यनिषेधे इत्यत्वाभावः सुरातरासु ॥ अतएव तादृश
 र्थबोधः अन्यथा शक्तावदेदवानुपूर्व्यज्ञानानेनो बोधो न स्यात् ॥ एवं सम इति मां तस्य यस्यादितस्तत्त्वं औद्
 त्यस्य परादित्वे सुप्रसितितदंतत्त्वमार्थसमाजगृह्यद्विचिन्ने पुनरेकनिश्चयवहारवत् ॥ मांतेतत्त्वलोकतयायसि
 द्वा ॥ अतएव प्राग्दीव्यतिसूत्रे दीव्यतिशये कदेशादीव्यमनुकरणादिदमित्युक्त्या समर्थविकृतनिर्देशः
 सतदेव जापयत्याचार्यो भवतेषां परिभाषा एकत्रा विकृतमनस्य वदित्युक्तम् ॥ एतत्तायं त्पायः शास्त्री
 यकार्ये शास्त्रियविवारएवेत्यपास्तम् ॥ विकृतो वयवनिबंधनकार्यनुवायेदि न पुनरेव त्वव्यवहा
 रभाषवत् विकृतययव्यवहारस्य दुरुपयादत्वात् एवमक्तय रिभाषा गृहोपि नायमुक्त्युक्तेः एत
 येन विधिरित्यत्र भाष्यकैयटयोर्धनीतम् ॥ यत्र त्वद्वैतदधिके वा विकृतं तत्र जातिव्यंजकभूयो

कि

१८

दे४

मुनिपुस्त३

वयवदृशनाभावेऽतत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्धार्थविकृतानलरूपावयवत्वप्रतीत्यर्थवस्थामिव सूत्रकवित्रुलक्षणा
नुसारान्त्यायानाश्रयणं तेन भाषादीत्यादिना सिद्धिः। स्याद्वचकवित्यायाप्रवृत्तिः प्रथमायोः पूर्वसवर्गा इति
सूत्रे कैयते॥ नदर्शित्यन्यत्र विस्तरः॥ ३॥ पूर्वपरमित्यांतरंगायवादानां भुक्तोत्तरं वलियः॥ पूर्वीत्यरं व
लवत्विप्रतिषेधशास्त्रात्। पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत्॥ नन्वेवं मिथकीत्यादौ परत्वादिना वा
धिकजनस्यादत्त आह॥ पुनः प्रसंगविज्ञात्सिद्धं॥ नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्त्रावेकोपुनुरप्येव
शः स्यादत्त आह॥ स ह्यङ्गुली विप्रवेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव॥ तत्र कविद्वयार्थयोरैकस्मिन्पुगपदुभयोः
कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेन तज्जादिवच्छास्त्रद्वयप्रसंगेनियनार्थविप्रतिषेधसूत्रमिति सक
नित्यायसिद्धिः यथा तुल्यवत्तयोरैकः प्रयोभवतिसयर्थायैव कार्यं करोति सदा तमुभौपुगयत्प्रेषयतो नानादि
क्षुब्धकार्यं न दोषं करोति दौगयसां संभवेत्॥ तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः कवि-लक्ष्ये योगपक्षेन प्रवृत्त्यसंभ
वात्॥ अप्रतिपत्तौ प्राप्ताया इदं यरविदयर्थं तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरिति तर्हितदपि भवत्येवेति पुनः प्र

मयो

पृ०
१३

संगविज्ञानसिद्धिप्रतिषेधस्तत्रेभाष्ये स्पष्टं। यत्तु कैयतादयो व्यतीपदार्थे प्रतिलक्ष्यं तक्षतो यत्तु
वा दुभयोरपि शास्त्रे ये तत्रेक्ष्यविषययोरतीरितार्थे न यथार्थे यथा द्वयोरपि प्राप्नोयं सवेति न
यमाधर्मितिसकृदतिन्यायसिद्धिः॥ अत्र पक्षे स्तत्रिचसवशादेतत्तक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रा
नुपपन्नवद्वय। जातिपक्षे तु उद्देश्यतावच्छेदकाज्ज्ञाने क्वचित्तरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सत्पुति
पक्षन्यायेन युगपदुभयोरसंभवरूपविरोधस्थले उभयोरप्यप्रापरविद्यार्थमीदमिति पुनः
प्रसंगविज्ञानसिद्धिरितन्न व्यतिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे मानाभावात्॥ न
वास्मिन् शास्त्रादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वात्तमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये द
र्शनात्॥ अतएव सस्त्रेभाष्ये जातीयपदार्थे न वयं वेन सा कल्येन विधेः प्रवृत्तेर्गौरनुबंध इ
त्यादौ सकलगवानुबन्धना संभवात् कर्मणो वैगुण्यमुक्तेऽववादे वा सर्वद्वयतत्तेर्गौरनुबंध इत्यादौ वैकः
शास्त्रात्तत्पुनस्तम्॥ किं वभाष्ये तत्तु जातिदृष्टान्तस्य व्यतिपक्ष एव सर्वविषयत्वेन जातिपक्षे इ

पृ०
१३